

УДК 338.22.021.8(510)

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ РЕФОРМИ В КИТАЇ: ГЕНЕЗИС ТА ЧИННИКИ

М.О. Лазарчук

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Рецензенти: д.е.н., проф. ХНУ імені В.Н. Каразіна О.А. Довгаль
к.е.н., проф. ХНУ імені В.Н. Каразіна В.І. Сідоров

У статті досліджуються етапи проведення соціально-економічних реформ в Китаї, починаючи з 50-х рр. ХХ ст. Розглядається еволюція ідеології в КНР від наслідування радянської марксистсько-ленінської ідеї до побудови соціалізму з китайською специфікою, аналізуються основні етапи економічної модернізації та їхні завдання. Описується реформа сільського господарства, сутність демографічної політики та її результати. Визначаються передумови появи спеціальних економічних зон як дієвого механізму залучення іноземного капіталу і технологій, особливості створення змішаних підприємств за участі іноземних інвесторів, умови їх функціонування, а також роль спеціальних економічних зон у реалізації політики зовнішньої відкритості. Також розглянуто цінову реформу, особливості ринкових перетворень на підприємствах КНР, сутність бюджетної, банківської та соціальної реформ. Особливу увагу приділено соціально-економічній політиці Китаю на сучасному етапі та її пріоритетним напрямам: підвищенню внутрішнього попиту, досягненню середньозаможного рівня життя кожного громадянина і побудові «гармонійного суспільства», покращенню екології. Основним зовнішньоекономічним напрямом Китаю є підтримка технологічного лідерства і НДДКР, і цей напрям підтримується державою. У статті автор дійшов до висновку щодо чинників успішної реалізації китайського «економічного дива», а також щодо можливості і необхідності запозичення досвіду КНР Україною.

Ключові слова: *Китай, соціально-економічні реформи, модернізація, економічний розвиток, чинники економічного розвитку, спеціальні економічні зони, технології.*

В статье исследуются этапы проведения социально-экономических реформ в Китае, начиная с 50-х гг ХХ в. Рассматривается эволюция идеологии в КНР от подражания советской марксистско-ленинской идеи до построения социализма с китайской спецификой, анализируются основные этапы экономической модернизации и их задачи. Описывается реформа сельского хозяйства, сущность демографической политики и ее результаты. Определяются предпосылки появления специальных экономических зон как действенного механизма привлечения иностранного капитала и технологий, особенности создания смешанных предприятий с участием иностранных инвесторов, условия их функционирования, а также роль специальных экономических зон в реализации политики внешней открытости. Также рассматривается ценовая реформа, особенности рыночных преобразований на предприятиях КНР, сущность бюджетной, банковской и социальной реформ.

Особое внимание уделено социально-экономической политике Китая на современном этапе и ее приоритетным направлениям: повышению внутреннего спроса, достижению среднезажиточного уровня жизни каждого гражданина и построению «гармоничного общества», улучшению экологии. Основным внешнеэкономическим направлением Китая является поддержка технологического лидерства и НИОКР, и это направление поддерживается государством. В статье автор пришел к выводу относительно факторов успешной реализации китайского «экономического чуда», а также о возможности и необходимости заимствования опыта КНР Украиной.

Ключевые слова: *Китай, социально-экономические реформы, модернизация, экономическое развитие, факторы экономического развития, специальные экономические зоны, технологии.*

The article is devoted to the stages of social and economic reforms in China since the 50s of the XX century. The work considers evolution of ideology in China changing from the Soviet Marxist-Leninist ideas' to the construction of Socialism with Chinese characteristics, and also analyzes the main stages of economic modernization and their tasks. Agricultural reform, the essence of population policy and its results are described. Prerequisites of the special economic zones are identified as an effective mechanism of attraction the foreign capital and technologies. Peculiarities of creation of joint ventures, the conditions of their operation and the role of special economic zones in the foreign policy of openness are outlined. The work also considers pricing reforms, particularly in the business market reforms of China, the essence of fiscal, banking and social reforms.

Particular attention is paid to social and economic policy in China at present stage and its priority directions: increasing domestic demand, achieving high life quality of every citizen and building a 'harmonious society', the improvement of the environment. The main direction of China's foreign trade is support of technological leadership and R&D, and this trend is supported by the state. The article summarises the factors of successful implementation of China's 'economic miracle', as well as the possibility and necessity of borrowing the experience of China by Ukraine.

Keywords: *China, economic and social reforms, modernization, economic development, factors of economic development, special economic zones, technology.*

У середині ХХ ст. Китай зіткнувся з величезними змінами, які полягали в розпаді існуючого суспільного устрою і втраті традиційних цінностей. Ситуація ускладнювалася політичною та соціально-економічною відсталістю, наявністю величезної кількості населення, дефіцитом природних ресурсів. Проте за дуже короткий проміжок часу (35 років) Китай вийшов на лідируючі позиції за багатьма економічними показниками: його економіка розвивається надзвичайними темпами (приблизно на 10% зростає ВВП щорічно, в той час як темпи зростання ВВП інших розвинених країн не досягають 4-5%), зростають обсяги зовнішньої торгівлі і прямих іноземних інвестицій (ПІІ) в країну. Особливо актуальною є дана тема з огляду на можливість використання досвіду розвитку КНР в умовах складного соціально-економічного становища в Україні. Враховуючи невисокий рівень соціально-економічного розвитку нашої країни, особливо важливо вивчати досвід інших країн, які досягли таких значних результатів як Китай.

Останнім часом питанням економічного розвитку КНР приділяється багато уваги вченими пострадянського простору [1, 2, 3, 4].

У своїх працях дослідники вивчають різні аспекти і складові китайського «економічного дива», проте часто практична складова процесу модернізації, а також методи її реалізації розкриваються не достатньо. Тому метою нашої статті є комплексне дослідження генезису соціально-економічних реформ в Китаї та чинників їхньої успішної реалізації.

Офіційною ідеологією в КНР під час проведення модернізації державного масштабу була оголошена теорія будівництва соціалізму з китайською специфікою. Політика реформ, згідно з Конституцією КНР, отримала назву «соціалістична модернізація».

Свого часу Мао Цзедун вважав, що народ – це чистий аркуш паперу, в який можна вписувати будь-які ієрогліфи [5, с. 13]. Почати новий етап розвитку через докорінну зміну політичного і соціального устрою держави намагалися в Китаї, починаючи з 1949 р. Як відомо, тоді за приклад політичного та соціально-економічного розвитку Китаю була взята радянська модель, заснована на принципах марксистсько-ленінського вчення. Проте, цей курс почав змінювати вже послідовник Мао Цзедуна – Ден Сяопін, який вважав, що необхідно накопичувати й узагальнювати досвід

поколінь. Саме на основі цього досвіду можна було виробити оновлену стратегію модернізації країни, яка б синтезувала в собі і традиційні конфуціанські ідеали, і марксистські теоретичні уявлення щодо побудови соціалізму. Тобто керівництво КНР раціонально поєднало обидві концепції.

Перший п'ятирічний план (1953-1957 рр.) розроблявся за безпосередньою участю радянських фахівців і виконувався за допомогою постачання радянського промислового обладнання. Згодом, окрім традиційних п'ятирічок, почали розроблятися довгострокові плани. Так, у 1964 р. було запропоновано програму, згідно з якою весь період до 2000 р. (35 років) слід було пройти за «два кроки». У перші 15 років (1966-1989 рр. – перший крок) пропонувалося створити розвинену систему промисловості. У наступні 20 років (1981-2000 рр. – другий крок) ставилося завдання всебічно модернізувати сільське господарство, оборону, науку, а також досягти за рівнем розвитку народного господарства показники найбільш розвинених країни світу. В історію ці пропозиції Чжоу Еньляя увійшли як «програма чотирьох модернізацій» [6].

У 1982 р. Ден Сяопін виступив з ідеєю «трикрокової економічної стратегії», розрахованої на 70 років – до середини XXI століття. Кінцева мета цієї економічної стратегії полягала в тому, щоб вивести китайську економіку до середини XXI століття за виробництвом ВВП на душу населення на рівень середньо розвинених країн світу, а за загальним обсягом виробництва ВВП стати лідером світової економіки. За перші два кроки (1980-90-ті рр.) ставилося завдання збільшення ВВП у 4 рази, в області соціального добробуту – домогтися забезпечення всього населення теплом та їжею (1-й крок), а в 1990-ті рр. (2-й крок) підняти його до рівня «малого добробуту» (кількісним показником якого, за законом

Енгеля, вважається зниження в сімейних бюджетах витрат на харчування до 50% і нижче).

Третій етап модернізації (2000-2010 рр.) проводився в рамках державної концепції «соціальної гармонії». Протягом цього періоду керівництво КНР планувало цілісно пов'язати економічне зростання, китайські традиційні цінності, сучасні цілі розвитку КНР і зовнішню політику країни, а також вирішити соціальні проблеми, зумовлені швидким економічним зростанням, зокрема, виникнення соціальної нерівності між багатими та бідними [7].

Реформа економічної системи Китаю почалася з сільського господарства. Колишня система аграрної економіки обмежувала розвиток продуктивних сил на селі, перешкоджала підвищенню доходів і поліпшенню життя селян. Навіть більше – в КНР у 50-60 рр. XX ст. існувала проблема нестачі їжі. Ситуація додатково ускладнювалася постійним зростанням кількості населення.

Ідея сільськогосподарської реформи – закріплення виробничих завдань за селянськими дворами, що вперше було застосовано у 1978 р. Тоді було прийнято рішення виділити селянам по 3 фені (0,0201 гектара) землі для вирощування зерна й овочів. З того урожаю не стягувався продовольчий податок, і не здійснювалися закупівлі. Надалі закріплення виробничих завдань і всього обсягу робіт за селянськими дворами стало основною формою господарювання в Китаї [4, с. 112-113].

В результаті нововведення різко збільшилася продуктивність сільського господарства, оскільки селяни самі почали розпоряджатися результатами своєї праці. Внаслідок чого була вирішена проблема голоду, а керівництво КНР відмовилось від видачі продовольства за картками.

Також уряд КНР проводив активну демографічну політику, оскільки вже у другій по-

ловині 1950-х рр. у результаті помітного зниження показника смертності при збереженні високої народжуваності почали виникати великі труднощі в забезпеченні величезної кількості населення життєвими ресурсами, основними видами продовольства і предметами народного споживання.

Демографічна політика була законодавчо затверджена конституцією 1978 р. і законом про планування сім'ї 1980 р. і спочатку полягала у веденні масової пропаганди і дозволі медичного обмеження народжуваності (дозвіл абортів, стерилізації та ін.). Потім вони були доповнені жорсткими адміністративними, економічними і правовими засобами.

Головною метою демографічної політики в Китаї став перехід від багатодітної до одnodітної або, принаймні, дводітної сім'ї: була розроблена складна система заохочувальних і заборонних заходів, спрямованих на зниження рівня народжуваності та природного приросту населення. Ті подружні пари, які мали лише одну дитину, отримували спеціальне посвідчення членів одnodітної сім'ї. Воно давало право на велику кількість пільг – надбавки до зарплати, виплату щомісячної допомоги, безкоштовне медичне обслуговування, переваги при влаштуванні дитини в дитячий сад, при вступі до вишу, чи навіть на роботу і при нарахуванні пенсії. Дводітна сім'я позбавлялася всіх цих пільг, до того ж зобов'язана була заплатити великий штраф. Для сімей з великою кількістю дітей встановлювалася шкала прогресивно зростаючих відрахувань з зарплати. Всі ці заходи в комплексі дозволили суттєво знизити рівень народжуваності в Китаї.

В цей же період було закладено підвалини ще одного надзвичайно потужного засобу економічної модернізації: було створено перші спеціальні економічні зони (СЕЗ). У 1979 р. в Китаї було ухвалено закон про створення

змішаних підприємств, який встановлював максимальну участь іноземних інвесторів у розмірі 49% капіталу (для того, щоб контроль над підприємством залишався за китайською стороною, яку, в свою чергу, могла контролювати держава). Такі підприємства отримували пільговий режим зовнішньої торгівлі, а також пільги в оподаткуванні. До переваг також додавалася надлишкова дешева робоча сила. Умовою було створення нових підприємств лише в певних регіонах (СЕЗ), оскільки придбати діючі підприємства іноземці не мали права.

До того ж, уряд Китаю вимагав передачу технологій від іноземних інвесторів китайській стороні, особливо ж стимулювався розвиток підприємств з виробництва високотехнологічних продуктів. При цьому обладнання та сировина для СЕЗ надходили з-за кордону, продукція була конкурентоздатною на міжнародному ринку, ціни на продукцію регулювались зовнішнім ринком. На відміну від національних підприємств, підприємства в межах СЕЗ самі приймали певні рішення, могли брати валютні зобов'язання і самостійно управляти експортом.

Сьогодні в Китаї діють різні адміністративно-економічні структури з пільговими режимами. Це, перш за все, 5 спеціальних економічних зон (Шеньчжень, Чжухай, Шаньтоу, Сямень, Хайнань, а також прирівняний до них за статусом Новий район Пудун (Шанхай)), 32 зони економічного та технологічного розвитку (в Пекіні, Шанхаї, Гуанчжоу, Тяньцзіні та інших великих містах; 15 зон вільної торгівлі (міста Шанхай, Тяньцзінь, Далянь, Гуанчжоу тощо); 14 зон прикордонного економічного співробітництва [8].

Найпершими і найбільш успішними з них є спеціальні економічні зони Шеньчжень, Чжухай, Шаньтоу і Сямень. Основою їхньої конкурентоспроможності стала не лише здат-

ність самостійно розробляти нові технології, а, найголовніше, можливість швидко та ефективно впроваджувати їх у виробництво.

Як показала практика, спеціальні економічні зони були засобом реалізації політики зовнішньої відкритості, яка сприяла переходу до нової економічної системи.

Потім була проведена цінова реформа. Вона почалася з масштабного перегляду цін, в результаті якого ціни на продукцію стали більше відповідати реальним витратам на виробництво. Згодом було введено систему подвійних цін: підприємствам дозволялося продавати понадпланову продукцію за ринковими цінами або за цінами, встановленими ними самими. Таким чином, поступово ліквідувалася планова ціна.

Приблизно у той же час закладалися підвалини переходу до господарської самостійності підприємств, до розвитку конкуренції, формування системи ринків тощо. Всі ринкові перетворення відбувалися під постійним державним наглядом: виробництво та розподіл найважливіших засобів виробництва, які мали вирішальне значення для економіки в цілому, залишалися цілком під державним контролем. За ринковими ж законами працювали підприємства з виробництва товарів широкого вжитку та сфери послуг. У 1984-88 рр. відбувалися перетворення на малих і середніх підприємствах, з 1990-х рр. реформувалися великі й середні підприємства державної власності, які забезпечували приблизно половину ВВП країни і близько 60% доходів державного бюджету.

Наслідком того, що керівництво КНР з поглибленням реформи не послаблювало державного контролю над ринковими процесами, стало чітке законодавче розмежування сфер у проведеному акціонуванні великих і середніх підприємств. Не підлягали акціонуванню галузі, які безпосередньо впливали на

безпеку країни, високотехнологічні підприємства оборонної промисловості, підприємства з видобутку рідкісних металів стратегічного призначення. В енергетиці, транспорті та зв'язку акціонування допускалося лише за умови збереження контрольного пакету в руках представника держави. Крім того, приватизація, яка була необхідна для формування ринкового господарства, не повинна була торкнутися базових галузей інфраструктури [9].

Наприклад, до цього часу в КНР зберігалася державна монополія на імпорт життєво важливих для країни товарів: сирої нафти та нафтопродуктів, хімічних добрив, зерна, тютюну, бавовни, цукру, рослинної олії. При цьому лише державні компанії мали право на експорт чаю, рису, сої, шовку, кукурудзи, нафтопродуктів.

У той же час держава підвищила купівельні ціни на сільськогосподарську продукцію, збільшила інвестиції в первинний сектор. Споживчий попит був величезним, купівельна спроможність населення набагато перевищувала пропозицію товарів. Збільшувався дефіцит бюджету, зростали зовнішні кредити, в результаті чого була здійснена додаткова емісія грошей. Через невідповідність попиту та пропозиції, з'явився дисбаланс економічної структури, розвиток сільського господарства загальмувався, обмежені ресурси вкладалися в обробну промисловість і невиробничі об'єкти, в умовах швидкого зростання виробництва загострилися проблеми дефіциту енергії, ресурсів і транспортних потужностей. Становище погіршили незбалансований розвиток міста і села, зловживання управлінців і чиновників, збереження колишньої системи державних підприємств, за якої підприємство мало забезпечувати всі соціальні аспекти життя працівника – зайнятість, житло, харчування, лікування, пенсії, освіту. Дисбаланс в економічній сфері викликав со-

ціальну нестабільність, протести населення, найпотужнішим з яких став виступ на площі Тяньаньмень у 1989 р [10]. Ці події змусили керівництво КНР радикально переглянути економічні заходи й суттєво змінити свою позицію щодо контролю за споживанням, підвищення процентних ставок за депозитами, введення системи довгострокових вкладів у національній валюті тощо.

1992 рік став знаковим в історії реформ КНР. Саме тоді були висунуті цілі побудови «соціалістичної ринкової економічної системи з китайською специфікою» та курсу на всебічну відкритість. Основними напрямками цього етапу модернізації стали:

1) одночасний розвиток різних форм власності зі збереженням провідної ролі громадського сектору;

2) продовження трансформації господарського механізму держпідприємств (оптимізація управління, розв'язання проблеми боргів, спрощення процесу зовнішнього інвестування);

3) формування системи відкритих ринків, що поєднувала міський ринок із сільським, внутрішній – зі світовим;

4) створення системи справедливого розподілу доходів для досягнення загальної заможності;

5) стимулювання економічного розвитку та збереження соціальної стабільності [10].

Крім того, було дано установку на підтримку стабільно високих темпів зростання. Тоді ж було проведено бюджетну, банківську та соціальну реформи.

Основна мета бюджетної реформи полягала у перетворенні існуючої системи державного фінансового забезпечення в «систему розмежування податків». На практиці це означало розмежування повноважень центральної і місцевої влади: фінанси розподілялись між бюджетами різних рівнів. Податки, необ-

хідні для забезпечення стратегічних задач держави і контролю, направлялися до центрального бюджету, податки, які були необхідні для забезпечення безпосередньої економічної діяльності і соціальної політики, розподілялись місцевими органами влади. Наприклад, видатки на обов'язкову освіту населення забезпечувалась органами місцевого самоврядування. Податки, що стабільно надходили у значному обсязі, відносились до таких, які місцева і центральна влада використовують спільно. Центральні органи влади могли повертати платежі місцевій владі для підтримки економічно відсталих районів і реконструкції старих промислових баз [4, с. 204-206]

Основними завданнями реформування банківської системи стали: створення системи фінансових організацій, головним елементом якої були державні комерційні банки, і в якій співіснували різні види фінансових структур; було створено єдину, відкриту систему фінансового ринку з упорядкованою конкуренцією і під пильним державним наглядом. Конкретні дії банківської реформи включали:

– зміцнення ролі центрального банку, який незалежно міг здійснювати монетарну і валютну політику під керівництвом уряду;

– комерціалізацію галузевих держбанків і створення комерційних банків;

– створення Державного банку розвитку, Експортно-імпортного банку, Сільськогосподарського банку розвитку й інших банків з метою виконання цільових операцій (політичного характеру), з виділенням цим банкам коштів під низький відсоток для вкладення в об'єкти з тривалим періодом будівництва та низьким рівнем рентабельності, але високою значимістю для держави [4, с. 82].

Для проведення реформи валютної системи китайський уряд спочатку ліквідував на державних і недержавних підприємствах по-

двійний валютний курс, здійснив злиття курсів і конвертованість юаня за поточними операціями, а вже потім відбулася повна конвертованість юаня.

Одним з найважливіших заходів стала нова система соціального забезпечення: соціальне страхування, матеріальна допомога, соціальна взаємодопомога, гарантія індивідуальних накопичувальних вкладів тощо.

Характерною рисою економічного розвитку КНР даного періоду був експортний шлях розвитку (як це зробили «азіатські тигри» першої та другої хвилі, а до цього – Японія). Для цього Китай використовував такі фактори, як дешева, працьовита та дисциплінована робоча сила, висока організація виробництва і збуту, державна підтримка, значні обсяги іноземного капіталу, допомога китайської діаспори в реалізації товарів за кордоном. Китай почав з експорту виробів легкої та харчової промисловості, поступово розширюючи перелік експортних товарів.

На сучасному етапі (з 2000 р.) уряд Китаю концентрує увагу на створенні системи сучасних підприємств і стимулює підвищення внутрішнього попиту (замість розширення експорту). Особлива увага приділяється екології, оскільки вирішення цієї проблеми є життєвою необхідністю для населення, а також соціальній сфері (метою є досягнення середньозаможного рівня життя кожного громадянина і побудова «гармонійного суспільства» в цілому [10]).

Основним сучасним зовнішньоекономічним напрямом Китаю є підтримка технологічного лідерства і НДДКР. Заради цієї мети країна щорічно закуповує величезні обсяги обладнання, технологій і ліцензій. Китайські інвестиції виходять на світовий ринок, активно створюються власні міжнародні корпорації, і навіть почали обмежуватися іноземні інвестиції в країну. Швидкими темпами зрос-

тають державні видатки Китаю на НДДКР, які зараз становлять близько 1,7% ВВП. Для порівняння в провідних країнах світу цей показник дорівнює 2-3% ВВП (у т.ч. у США – 2,7%, Японії, Швеції, Ізраїлі – на рівні 3,5-4,5% ВВП) [11]. Очікується, що в наступному десятиріччі КНР наздожене і пережене США за обсягом витрат на науку.

Таким чином, основними концептуальними чинниками китайського «економічного дива» стали:

1) поступальність реформ. Усі проведені реформи здійснювались від більш легких до більш складних, для вдосконалення структур і поступового переходу використовувались попередні експерименти, система «подвійних цін» і мікрорегулювання.

2) поєднання структурного перетворення економіки з перетворенням політичної, соціальної і культурної сфери;

3) пріоритетність соціальної стабільності;

4) виважена демографічна політика, спрямована на зменшення рівня народжуваності і скорочення бідності;

5) наявність великої кількості трудових ресурсів;

6) пріоритетність розвитку з відповідним рівнем фінансування НДДКР, активний імпорт іноземних технологій;

7) створення системи спеціальних економічних зон, які стимулювали приток іноземного капіталу, технологій і управлінського досвіду;

8) вдале поєднання жорсткого державного контролю і ринкових механізмів.

Дослідивши генезис соціально-економічних реформ в Китаї, можемо зробити висновок, що, звичайно, китайська модель не є еталоном для нашої країни (бо культура, традиції, напрям розвитку КНР і України надто неподібні), але подальший розвиток України навряд чи може бути ефективним без ураху-

вання зарубіжного досвіду. А оскільки досвід соціально-економічного розвитку Китаю є дуже вдалим, то вважаємо за можливе і пра-

вильне запозичити певні напрями і методи їхнього впровадження.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Портяков, В.Я. От Цзян Цзэминя к Ху Цзиньтао: КНР в начале XXI века [Текст] / В.Я. Портяков – М.: ИДВ РАН, 2006. – 248 С. – ISBN: 5-8381-0106-7*
2. *Мерніков Г.І. Модернізація України і досвід Китаю [Текст] / Г.І. Мерніков // Стратегічні пріоритети. – 2011 р. – №3 (20). – С. 137-145. – 300 екз.*
3. *Селищев А.С. Китайская экономика в XXI веке. [Текст] / А.С. Селищев, Н.А. Селищев – СПб.: Питер, 2004. – 240 с. – ISBN 5-94807-008-5.*
4. *Жуджунь, Дин. Феномен экономического развития Китая [Текст] / Дин Жуджунь, М.М. Ковалев, В.В. Новик – М.: издательский центр БГУ, 2008. – 446 с. – ISBN 978-985-476-625-6.*
5. *Цзопин Хэ. Социально-экономические основы социалистической модернизации в КНР [Электронный ресурс]: Автореф. дисс. на соис. уч. степени канд. социол. наук: 22.00.03 / Хэ Цзопин // М., 2011. – 24 с. – Режим доступа: http://library.gpntb.ru/cgi/irbis64r/cgiirbis_64.exe?z21id=&i21dbn=okw&p21dbn=okw&s21stn=1&s21ref=10&s21fmt=fullw&c21com=s&s21cnr=20&s21p01=0&s21p02=0&s21p03=m=&s21colorterms=0&s21str= – Загол. с экрана.*
6. *Ван, Гэпин Социально-экономическое развитие Китая [Электронный ресурс]: Автореф. дис. канд. социол. наук / Ван Гэпин. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/sotsialno-ekonomicheskoe-razvitie-kitaya> – Загол. с экрана.*
7. *Моргунов, Е.В. Теория и практика модернизации индустриальной системы страны [Электронный ресурс] / Е.В. Моргунов, И.В. Жаворонков // Проблемы развития рыночной экономики: (сб. науч. тр.) / Ран. ин-т проблем рынка. – Режим доступа: <http://www.cemi.rssi.ru/mei/articles/morgun11-03.pdf> – Загол. с экрана.*
8. *Пэй, Ван. Экспортный сектор в модели экономического развития КНР [Электронный ресурс]: Автореферат дис. кандидата эконом. наук / Ван Пэй // М., 2010. – Режим доступа: http://dis.podelise.ru/pars_docs/diser_refs/62/61717/61717.pdf – Загол. с экрана.*
9. *Романова Г.Н. Экономические реформы в Китае, их отличие от реформирования в России [Электронный ресурс] / Г.Н. Романова // Россия и атр. – Режим доступа: <http://elibrary.ru/download/42980630.pdf> – Загол. с экрана.*
10. *Лапердина В.В. Модернизация экономики КНР и эволюция экономического роста [Электронный ресурс] / В.В. Лапердина // Институт экономики РАН. – М., 2009. – Режим доступа: <http://www.econorus.org> – Загол. с экрана.*
11. *Россия должна стать научной сверхдержавой [Электронный ресурс] / доклад члена-корреспондента РАН С.М. Рогова – Режим доступа: <http://www.youngscience.ru/pages/main/analytics/3969/5466/index.shtml> – Загол. с экрана.*